

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада гендер тенглик ҳақида фикр ва мулоҳазалар юритилган. Халқаро даражада аёлларнинг жамиятда тутган ўрни ва фаолияти ўрганилган. Гендер маданиятини шакллантиришга эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье обсуждается гендерное равенство. На международном уровне изучаются роль и деятельность женщин в обществе. Основное внимание уделяется формированию гендерной культуры.

SUMMARY

This article discusses gender equality. At the international level, the role and activities of women in society have been studied. The focus is on shaping a gender culture.

MARKAZIY OSIYO: INTELEKTUAL ELITALAR: TARIXSHUNOSLIK VA MANBALAR

S.Dosmaganbetov – assistent o'qituvchi

G.Dauletbaeva - talaba

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: «Buyuk dasht», Qozoq xonligi, Uch juz, Qurultoy.

Ключевые слова: «Великая степь», Казахское ханство, Три Жуза, Съезд.

Key words: «Great steppe», Kazakh Khanete, Three Zhuzes, Congress.

Markaziy Osiyoning tarixiy va madaniy aloqalari kontekstida, O'zbekiston Respublikasining qo'shni mamlakatlar bilan tarixiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalari tarixini hozirgi ijtimoiy-gumanitar ilmiy fanlardagi tadqiqotlar, dolzarb masaladir. Markaziy Osiyo mintaqasida barqarorlikni ta'minlash, xavfsizlikni mustahkamlash va strategik hamkorlikda birga ishlashni yangi bosqichga ko'tarish, qardosh o'zbek va qozoq xalqining ziyoli, dono, davlat arboblari va tarixiy shaxslarining namunali ishlarini yodda saqlash, hurmat qilish, kelajak avlodlarimizning bosh vazifasi demakdir, - deb aytdi Yurtboshimiz. Markaziy Osiyoning tarixiy shaxslari va ma'naviyat arboblari kontekstida-qoraqalpoq va qozoq xalqi tarixida alohida o'zni bor intellektual elitalardan: Tauke xon, To'la biy, Sas biy, Aytek (e) biy, Qozibek biy va boshqada ajoyib insonlar haqida, yangicha ilmiy qarashlar paydo bo'lmoqda. Markaziy Osiyo xalqlarining tarixiy taqdirida, ijtimoiy yodnomasida va etnofolklorida el-yurt boshqargan biylarning, sultonlarning, harbiy sarkardalarning qahramonlik ishlari, bugungi yoshlarga namuna (algoritm) bo'lmoqda.

Yangi davrga nigoh. XVII-XIX-asrlarda «Buyuk Dasht» xalqlarining ijtimoiy xo'jalik madaniyatida kuchli inqiroz va zaiflashuv yuz beradi. Bu holatni to'xtatib, Uch Juzni birlashtirib, Qozoq xonligini barpo etish g'oyasi, XV-XVIII asr xonlar sulolasining «karvon» boshisi Az Tauke xondan «Taukel-II» (1652-1718) boshlangan (to'liq ismi: Tau'ekel Muhammed Batirxan) va uning genealogiyasi: 1. Salqam Jangir xon-farzand, 2. Esim xon-nevara, 3. Chig'ay xon-evara, 4. Jádik sulton-chevara, 5. Jánibek xon-kavara, 6. Baraq xon-ovora, 7. Qoyirshaq; begona. Az Tauke XV-XVIII asrlarda Orol atrofi, Sirdaryo vohasida yashagan «Kichik Juz»ning sultoni, 1680-yili 18 yoshida «xon»-statusini olib, davlatning ichki holatini o'rganish bilan, davlatning kuch-qudratini o'ttirishni maqsad qildi. U bobosi «En'segey bo'yli Er Esim xon» laqabi bilan xalq orasida tanilgan, xonlar sulolasining 11-xoni Esimxondan (1598-1628) doimo pand-nasixat saboqlarini olib turgan [5:139]. «Buyuk Dasht» Shimoli-sharqiy Orol atrofi, Sirdaryo vohasida yashagan aholi kompleksli (ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi, o'troq) chorvachilik xo'jaligini shakllantirib, bosqinchilik va ekologik ofat-«jut»lardan qattiq jabr ko'rar edilar. «92» tomirli turkiy qavmlar, goh kuchli «Ittifoq» tuzib, goh parchalanib, tashqi dushmanlariga «bo'ri»larga talandi. (*Jut-iqlim va ob-havoning g'ayri tabiiy-anomal hodisasi (kuchli qurg'oqchilik, burj taqvimi bu'yisha-aqrab (qazan)-hut (aqpan) oylari oralig'ida, yer yuzini to'liq ko'k sirpanchiq qalin muz qavati qoplashi sababli, ma'lum bir hudud aholisining (bu yerda chorvadorlar!) chuqur iqtisodiy inqirozga uchrashi.*) [S.D.] 1680-yili Katta, O'rta va Kichik Juz urug'-qavm boshlig'lari Tauke xon atrofiga yig'ilib, Yangilangan xonlikka birlashish jarayonini boshlaydi. «Buyuk Dasht» qozoq yerlarini yangidan «yig'uvchi»sini dastlab To'rt.. biy qo'llasa, so'ng Yetti.. biy ham qo'llab-quvvatlagan edilar. Taniqli rus etnografi,

tarixchisi A.I.Levshin Taukeni «qadimgi Spartaning donishmandlari-Solon va Likurgga» tenglashtirgani tarixchilar jamiyatida aniq fakt hisoblanadi [1:318].

Tarixiy manba. Tarixchi Qadimgi Jalayiriy meroslarida, Buyuk Dasht siymosi, el-yurt birlashtiruvchisi Tauke xon o'z zamonida haqiqiyatg'o'y, adolat tarafdori, muqaddas islom dinining kuchli g'amxo'ri-«Qozi»si deb ta'riflangan. U xonlikning ichki siyosatini, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy tuzumini qayta qurishi bilan yanada, tashqi siyosatda El-yurtini qo'riqlash, yurtning yaxlitligini mustahkamlash, tashqi dushmanlarga qarshi kurashda mard va botir, sarkardalik qobiliyatiga ega «xon» hisoblangan. Orol dengizining sharqi, Sirdaryo vohasida joylashgan-eski Turkiston shahri poytaxt va xon O'rdasi qarargohi (rezidensiyasi) vazifasini bajargan. Turkiston shahri (X-XI asrda Shavgar (Shaug'ar), XII asrdan Yasi (Yassi), XV asrdan boshlab Turkiston) Samarqand, Buxoro va Xivadan, shimol tomon yo'l oladigan «Buyuk Ipak yo'li»-karvon yo'lining strategik jihatdan ahamiyatli chorrahasida joylashgan. U mamlakatni boshqarishda, El biylari va El oqsoqollari Kengashi yechimiga (Qurultoy) qarab harakat qilgan. (*Qurultoy-bu barcha boshqaruvchi elita guruhining: turkiy aslzodalarning tarixiy Qurultoyi, ba'zi bir turkiy xalqlar orasida mashhur bo'lgan yuqori vakillik organi, eng muhim davlat miqyosidagi masalalarni yechish uchun yig'iladigan biylarning, botirlarning, oqsuyaklarning Qurultoyi, ma'lum darajada-«Yevropa parlament»larining identiv analogi hisoblanadi*). Yillik Qurultoyga kuz faslida, oldindan belgilangan joyga- «maslahat» tepaga, Uch Juz ning urug'-qavm rahbarlari yig'ilishi zarur edi. Sakral maydonda-«Kul tepaning boshida har kuni kengash (yig'in)»-Qurultoyning yechimi biylar Kengashida bektilgan [4:20].

Manbalar. Tauke xon Toshkentdan qirg' chaqirim (*bir chaqirim = bir verstakga teng-O'rta Osiyo hududida Metrik o'lcham sistemasigacha ishlatilib kelgan masofani o'lchov birligi, hozirgi vaqtda Xalqaro o'lcham birliklari (SI) sistemasida 1066,781 metr., bazi bir hisobda 1,5 kilometrga teng*) yerda, Angren daryo qirg'oqlaridagi «Kul tepa»da (qaraqalpaqlar Ken'es to'be dep atagan!) Uch Juzning biylari bilan Yillik Kengashini o'tkazib turishgan. «Buyuk Dasht»ning barsha intellektual shaxslari birlashib siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va harbiy masalalarni yechishda-«Biylar Kengashi»ni tuzishi va Yillik Qurultoyning o'tkazilib turishi, el-yurt tarixiy taqdirida, muhim siyosiy voqealarning biri bo'lib qoldi. «Buyuk dasht»-ning aqlli, gapga chechan biy va oqsoqollari birgalikda el-yurtini, asosiy tashqi dushmani-jong'arlar (o'yrat)dan himoyalagan. Buyuk dashtda ko'chmanchi xalqlar etno+siyosiy ittifoqlarga birlashib-«Mangit Yurti», «Ko'chmanchi O'zbek ulusi», so'ng «Qoraqalpoq O'rdasi», G'arbiy Sibirdagi mayda uluslar bilan uzoq yillar davomida «dasht demokratiya»si instituti-«dasht diplomatiya»si yordami bilan ikki tarafлама akt-shartnoma tuzib, qasamyod qilishib, ichki va tashqi xalqo-sotiq munosabatlarini

shakllantirgan. Xonning biy-oqsoqollar Kengashi-Qurultoyga qilgan Murojatiga muvofiq: hamjihatlikda har Yili, bir Faslda bir «sakral» maydonda, bir lavozimda, bayram marosimida, «bir yoqadan bosh -bir yengdan qo'l chiqarib», «yetti o'ylab-bir kesib» ko'plagan masalalarni birgalikda yechgan. Uning haqiqiy siyosatchi, davlat arbobi, taniqli yurtboshi bo'lganini, «Ulug' Dasht» tarix kitobi ham tan olgan.

Manbalar. Etno+folklorida: «Mar+tepa»da (hozirgi vaqtda Shimkent viloyatida) «Yetti Jarg'i» dasht qonunlari Kodeksi Sas biy, To'le biy, Qozibek biy, Ayteke biy... tomonidan ku'rib shiqilgan va oxirida Tauke xon «tomchi tarzli» uzuk-muhri bilan muhrlagan. Sakral geografik obyekt-«Mar+tepa» zamonida el-yurt uchun, yaxlit bir siyosiy institutga aynalib, birinchi Qurultoyning vatani - muqaddas landshaft bo'lgan. Qurultoyga ishtirokchilar majburiy holda qurol-aslahasi (5 qurol) bilan kelgan, qurol-yaroqsiz kelgan ishtirokshilar-Qurultoy Kengashiga yuborilmagan va ovoz berish huquqidan mahrum bo'lgan!. «Buyuk Dasht» «Nomad»lari-ko'chmanchilarning turmush-tarzining asosi hisoblangan: oddiy qishki ko'chish, erta bahorgi ko'chish (ko'klemde), yaylovda (yozgi ko'chish turlari-qan jaylaw, oylaw, ker jaylaw) va kuzgi ko'chish (kuzdewde) mavsumida tinch, farovon kunlarni orzu qilib, ozod va mustaqil yashash uchun, Biylar Kengashi barcha a'zolari qat'iy «sergaklik va e'tiborlilik»ni saqlab, doimiy harbiy holatda turishgan. Xonlik yerlariga g'arbdan Volga qolmoqlari va Ural kazaklari, Ural ortidan boshqurtlar, shimoldan «Sibirli kazak» atamanlari, janubdan Buxorolik va Xivaliklar, Janubiy-sharqdan Xitoy eli, Sharqdan Jung'or (o'yrat) xuntay-jilarining tajovuzkorligi doimo xavf-xatar tug'dirgan. Jung'or (o'yrat) xonligining asoschisi Erdene Batur xun-tayji (1635-1653 boshqargan yillar) 1653-yili olamdan o'tib, o'g'li Senge xun-tayji davrida (1653-1670), ikki xonlik o'rtasida tinchlikning, nisbatan yaxshi saqlangan davri deb aytiladi. Lekin Qaldan Boshqurt xun-tayji (Galdan Boshogtu 167(1)0-1697) Janubiy Qozog'iston, O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston yerlariga, yangidan bir necha harbiy yurishlarini uyushtira boshlaydi. Cevan-Rab(t)an (1697-1727) hokimiyat tepasiga kelganda, qozoq-jung'or munosabatlari birdan keskinlashadi. «Ulug' Dasht» xonlik feodallari o'zaro kelishmagan paytlarida, mamlakatning yetti tarafidan, 1723-yilning erta bahorida Cevan-Rab(t)an va Shona Doba boshlagan 70 ming jung'or harbiylari, yetti qanotga bo'linib «Ulug' Dasht» yerlarini vayron qiladi. Tarixda 1723-1727-yillardagi bu ahvol «Aq taban shubirindi», «Qaying savg'an» nomlari bilan ma'lum. «Shamshirning yuziga, nayzaning uchiga ilinmay qolgan» xalqning boshdan kechirgan voqealariga aloqador tarixiy «Elim ay» qo'shig'i yaratiladi. Jung'orlarning zuravonlik o'tkazishi sababli, yaylov va ovul aholisining ko'pchiligi tug'ilgan yerlarini tashlab, qo'shni hududlarga ko'chib ketadi.(5;162-163). Jung'or(o'yrat)larning (1712, 1723, 1725) ekspansiyasi xavf-xatar tug'dirgani sababli, xonlik Rossiya imperiyasi bilan «simbioz», «proteksiya», siyosiy-iqtisodiy tarafdin yaqinlashish va «qo'shilish» jarayoni bosqichlaridan o'tdi [1:311]. Bu davrda Sirdaryoning quyi va o'rta oqimidagi Qoraqalpoq eli, Orenburg chegara komissiyasi bilan savdo-tijorat va elchilik aloqalarida bo'lgan. «Orolli-Qo'ng'iro'tlar», «Orolli-Mang'itlar» «Qoraqalpoq O'rda»si xonlik bilan har xil munosabatda va simbiozlashishda bo'ldi. Bu tarixiy davrda qoraqalpoq, qozoq va qirg'iz sultonlari birlashib, jung'or (o'yrat) larning siyosiy-iqtisodiy va etnik ekspansiyasini biroz pasaytiradi. Az Tauke markazlashgan davlatni barpo etgan, XV-XVIII xonlar sulolasi so'nggi vakili hisoblanadi. Jung'or(o'yrat)larning, G'arbiy yo'nalishdagi ekspansiy harakatlari, uning boshchiligidagi jadal harbiy yutuqlar bilan keskin ravishda to'xtatiladi [2:32]. Az Tauke el-yurt boshqarishdagi katta xizmatlari bilan birgalikda hayot onlarini, o'zi yashagan davrining achchiq-chuchuk

saboqlarini boshidan kechirgan tarixiy intellektual shaxs hisoblanadi. U el-yurti birlashtirdi, kelajakka umid bog'lab 66 yil mazmunli hayot kechirdi!. Tauke xon Turkiston shahri -«Yassa»+dagi, Hazrati shayx Xoja Axmad Yassaviy mavzoleyi yonidagi «xonlar nekropoli»ga dafn qilingan. Buyuk dashtning etnopsixologiyasi, etnofilosofiyasi, etnopedagogikasi, etnohuquqlari, etnomadaniyatining bebaho namunalari va dasturlari asosida, intellektual elitalar: ziyoli, donishmand, yurt fidoyilari ishtirokida «Yetti jarg'i» nomli dasht huquqlari Qomusi tuziladi. (jarg'i so'zi-odolat ma'nosini bildiradi.) [S.D] «Yetti jarg'i»ni tuzishga katta xizmat qilgan intellektual elita-biylar: Katta juzdan-sakral o'n bir urug' birlashib To'le biy; O'rta juzdan-Olti aris-olti urug' birlashib Qozibek biy; Kichik juzdan uch qavm ittifoqi birlashib Ayteke biy va Qoraqalpoq ulusining ulug' biyi-El og'asi, mutafakkir va donishmand Sas (Sás biy) qatnashgan... El-yurti boshqarishdagi Kodeks: Dasht qonunlari jamlanmasi «Yetti jarg'i»ni tuzishda faol qatnashgan donishmand biylar kimlar?. 1. Tauke xon ushbu qonunni ishlab chiqishdagi boshchilik xizmati va yurti odil boshqarishdagi maslahat kengashi, har xil baxsli holatlarni to'g'ri yechishdagi topqirligi, aniq yechim chiqarishi, zukkoligi uchun davlat arbobi, fiqh bilimdoni Sas (qoraqalpoq) biyni (1645-1750) «Kemenger biy» deb atagan. U qoraqalpoqning Qitay katta uruviga tegishli, Tangke guruhidan bo'linib chiqadigan-Ayteke uruvi vakili. Sas biy Tauke xonning Bosh maslahatchisi va xonlik tasarrufidagi butun Turkistonlik qoraqalpoqlarning, xon lavozimiga tenglashtirilgan ulus biyi hisoblanadi [4:11]. 2. Katta juzdan Yuqori Sirdaryo bo'yidagi «16» shahar donishmandi-«Yetti jarg'i»ni tuzuvchi biylarning oqsoqoli To'le biy Alibek og'li-Tosh Qozibiy (1663-1756), Janis uruvi vakili. Tole biy o'zining uzoq va mazmunli hayotida 93 yoshiga qadar Bolat, Abilmambet, Yo'lbars, Abilay xonning davlat boshqarish ishlariga faol aralashgan. «Yetti jarg'i»ni yozishga qatnashib, el-yurtga qilgan targ'ibot-tashviqot ishlarida katta ma'naviy hissasini qo'shgan. 3. Sirdaryo vohasidagi sakral «16» shahar donishmandi, O'rta juz etnik guruhining ziyoli inson, mohir elchi, gapga chechan, musulmon huquqshunosligi vakili-Qozibek biy Keldibek o'g'li -Tosh Qozibiy (1667-1763/64); Qarakesek uruvi vakili. 4. Buyuk dasht Orol bo'ylari, Sirdaryo vohasi, Kichik juz yurtining dono, ziyoli biyi-Ayteke(e) biy (Aytig) Baybek o'g'li (1644-1700-adiyotda, 1682-176-tarixda), A'lim uli uruvi vakili [5:168].

«Buyuk Dasht» intellektual elitalaridan: To'le biy, Qozibek biy, Ayteke biy, Sas biy (qoraqalpoq biyi), Ja(á)yma (qoraqalpoq «qatag'on» biyi), Qoqim Qarashor (qirg'iz biyi) va yana boshqada taniqli biylar «Dasht qonuni» namunasi va «Dasht+qonun» rejalarin sahro xalqlarining dasturli turmush-tarziga, ijtimoiy muhitiga moslashtirib tuzadi. To'le biy Alibek o'g'li: 1. XIV-asrda To'xtamishxon davrida yashagan Soppasli Sipra (improvizator) jirovni, («Edige» doston-jirini «yozgan» va ilk ijro etgan, ovozi to'qqiz xon tinglagan; no'g'ay, qoraqalpoq, boshqird, tatar, qrim uluslariga o'rtoq bo'lgan shaxs, qoraqalpoqlar Soppasli Sipra jirov deb hurmat qilsa (3;179), qozoqlar «Sipra», «Sip jirov» deb tanisa, no'g'aylar «Sibira jirov», boshqirdlar «Sibiry yirsi», barabin tatarlari «Safardau» deb kata hurmat qilgan) [5:154]; 2. Buyuk dashtning etno+folklorlik manbalardagi intellektual elitalar: Mayqi biyni; Jiyrenshe chechan, Parizdaq va Elmurat so'z ustasini, Asan qayg'i, Shalkiyiz, Qaztuwgan jirovni ma'naviy tarafdin o'ziga ustoz-shogird tutgan. Ularning badiiy ijodiyot namunalarin el-yurtga pand-nasihat qilgan. Toshkent vohasida yashovchi xalqlarning rivoyat va afsonalarida, To'la biyni hatto hozirgacha-«Qaldirg'och biy-avliyo», «Qaldirg'och biy» deb yuqori darajada qadrlaydi. U 1756-yili vafot etib, Toshkent shahri hududiga dafn qilinadi, uning sakral (muqaddas) qadamjo binosi «Qaldirg'och-biy» piramidal

ko'rinishdagi gumbazli mavzoleyi, Toshkent shahri markazida A.Qodiriy ko'chasi bo'yida joylashgan (6;152). Xalqning turmush muammolarini, «qamchining sopiday» qisqa hayotda, tinch va obod yashash mazmun-ma'nosini, ko'chmanchi xo'jalik madaniyati, oila va uning a'zolari huquqlarini, el-yurt himoyachisi va tayanchi bo'lgan botir-bahodirlarning harbiy majburiyatlarini, davlat ichidagi Biylarning, xalq «Qozi»larining vazifalari, inson taqdiri o'lchovi-«qunini to'lash» masalasi, xotin-qizlar taqdiri, farzand, taxt me'rosxo'rliigi va yana boshqa muhim masalalar, ko'chmanshi xalqlar Qomusi hisoblanadigan-«Yetti jargi»da o'z ifodasini topgan. Parchalangan holatdagi Uch Juzni «Xon»lik darajasiga birliktirib, «Yetti jargi» dasht huquqiy qonunlar jamlanmasini kelajak avlod uchun namunali huquqiy meros sifatida qoldirgan.

«Yetti jargi»dagi band va tushunchalardan:

Jinoiy ishlar qatoriga: odam o'ldirish, o'g'irlik qilish, tan jarohati yetkazish, xotin-qizlarni beixtiyor olib qochish, qo'zg'alon ko'tarish, xristian diniga o'tish kabi harakatlar joriy etilgan;

✓ 13 yoshga to'lmagan bolalar-jinoiy javobgarchilikka tortilmagan.

✓ Homilador ayollar odam o'ldirgan bo'lsa ham jinoiy javobgarlikka tortilmagan.

Nikoh haqida.

«Yetti jargi»da qalinmol berishning tartibi belgilandi: qalinmol ko'lami, kelin tushadigan avlodning, elning, urug'ning davlatiga, turmushiga bog'liq belgilanip o'tirgan.

✓ Nikohga o'tirishning sharti sifatida 13 yosh belgilangan.

✓ Ikkinch bir shart, bo'lajak juftliklarning yetti otasigacha aloqada bo'lmasligi belgilangan...

«Buyuk Dasht» Orol-Kaspiy dengiz oralig'i, sahro ko'chmanchi xalqlarining taqdirida o'chmas iz qoldirgan tarixiy shaxslar ham har zamonda bo'lgan. «Buyuk dasht» Orol hududi qozoq urug'-qavmlarining el-yurt boshqargan xon, botir (bahodur, bagatur), to'li+botir (tolu+baxadur, tolu+bagatur) biy va sultonlari o'zlarining jasoratli xizmatlari bilan xalq yodidan va tarix sahnasidan o'rin olgan. Orol bo'yi, sahroyi ko'chmanchi xalqlarning tarixiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotida o'chmas iz qoldirgan tarixiy shaxslari: (1610-1652) Jangir xon, (1710-1790) Nurolixon, Jonxo'ja botir, (1772-1826) Qaratay xon, (1783-1833) Aring'azi xon, (1667-1749) Eset botir, (1742-1802) Sirim botir (1791-1838) Isatay botir, (1804-1846) Maxambet botir, (1802-1847) Sulton Kenesari singari tarixiy shaxslar-O'zlik va O'zgalarning el-yurt tag'dirida, sezilarli izlar qoldirganini tarix yoddan chiqarmaydi. Quyi Sirdaryo bo'yi «Qoraqalpoq O'rdasi» xonu-sultoni, biy va botirlari, Kichik juz xonlari bilan har xil simbiozli jarayonlarda bo'lgan. Sharqiy Orol atrofi, quyi Sirdaryo bo'yi qoraqalpoqlarining etno+geografiyasida, ijtimoiy taqdiridagi o'chmas izlar, bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalardan o'rin olgan [7:62]. Ko'chmanchi mikro+etnoslarni bir bayroq atrofiga birlashtirib, Jung'orlar (o'yratlar) va Sinlar Xitoyiga (Xitoyning Sinlar imperiyasi davri) qarshi kurashlarda mardlik namunalarini ko'rsatgan, «Buyuk dasht» aholisini birlashtirishga harakat qilgan tarixiy shaxslar ko'p bo'ldi.

Xulosa. XVIII-asming 20-yillari «Buyuk dasht», Orol diyori-«Orolli-O'zbeklar», «Qoraqalpoq O'rdasi» va «Kichik juz» etnoslari bosqinchilik va ekologik ofatlar (jutlar) oqibatidan etno+demografik va etno+migratsiyalik ijtimoiy qiyinchiliklarni boshidan o'tkazdi...

Adabiyotlar

1. Султанов Т. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII веках. -М.: «Наука», 1986.; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Летопись трех тысячелетий. -А.: 1992.
2. Академик С.К.Камалов. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. -Т.: 1968.
3. Мамбетов К. Ерте дәуірдегі каракалпак әдебияты. -Н.: 1992.
4. Alewov O., Alewova G. Sas biydin' siyasiy-huquqiy kózqaraslari. -Н.: 2015.
5. Талдахметов С.Ш. Қазақстан тарийхы. -А.: 2013.
6. Зиядуллаев С.К. Энциклопедия. -Ташкент: 1984.
7. Толстов С.П. История Каракалпакской АССР. Том 1. -Т.: 1964.

REZYUME

Maqolada Markaziy Osiyo hududida yashab o'tgan intellektual elitalar: Tauke xon, Sas biy, To'le biy, Qazibek biy, Ayteke biy va boshqalar haqida tarixiy ma'lumotlar bayon qilinadi.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены исторические сведения об интеллектуальных элитах, жившие на территории Средней Азии: Тайке хана, Сас-би, Толе-би, Казыбек-би, Айтеке-би и о других знатных людей.

SUMMARY

The article presents historical information about famous personalities of Central Asia: Tauke han, Sas-biy, Kazibek-biy, Aiteke-biy and other noble people.

КҮНХОЖА ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ СОЦИАЛ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АҰХАЛЫ

3.Б.Есназарова – тарийх илимлериниң кандидаты, доцент

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик институты

Таянч сўзлар: Жаңадәрәя, Түркстан, жунғорлар, дифференциалашув. арис, жайик. Эмба. иктисолий. ижтимоий.

Ключевые слова: Жанадарья. Туркистан джунгары. дифференциация. арыса. жайык. Эмба. экономический, социальный.

Key words: Zhandaryia, Turkistan, Dzungaria, Differentiation, Arys, Zhayik, Emba, Economic, Social.

Тарийх илиминин раўажланыўының хәзирги баскышында XIX әсирдеги каракалпақлардың тарийхын үйрениўде каракалпак поэзиясын тарийхый дерек сыпатында изертлеў тарийх пәнинин актүаль машқаласы болып табылады. Тийкарынан, XIX әсирде жасаған тарийхшылар Н. Карамзин онын шығармаларында «Письма русского путешественника», «Наталья, боярская дочь» тағы басқа шығармаларын сондай-ақ, рус тарийхшысы Н.И Костомаровтың «Русская история в жизнеописаниях ее деятелей» 1888-жыл шыккан шығармалары тарийхый дерек сыпатында үйренилген.

Биз карап шығатүгын тийкарғы мәселе - XIX әсирде жасаған каракалпак классик әдебиятының үллы ойшылы Күнхожаның қосықларында тарийхый шынлықты карап шығамыз. Бул бойынша мағлыұматлар,

«Жайлаўым», «Жарымадым», «Өлим», «Шопналар», «Күн қайда» шығармаларын тарийхый дерек сыпатында алып қараў әҳмийетке ийе. Усы көзқарастан алып қарағанда, халық аўызеки дәретиўшилиги шайырлардың қосық типинде жазылған шығармалары, XIX әсирде каракалпак тарийхы ушын мағлыұматлар береді. Күнхожа шайырдың шығармаларын әдебиятшылар, философлар, тарийхшылар Күнхожаның шығармаларында жәмийетлик сиясий философиялық көзқарасы, сондай-ақ әдебиятшылар тәрәпинен Күнхожаның дәретиўшилиқ усыллары ҳәр тәрәпме изертлеген. Олардан С.П.Толстов, С.Камалов, Б.Исмаилов, А. Пирназаровларды атап өтсек болады.

Күнхожа Ибрайым улы (1799-1880 жж) Жаңадәрәя бойларында туўылған, онын тийкарғы дәретиўшилиги